

Claude Karnoouh

NACIONALIZMUS. AZ ALANY METAFIZIKÁJA A MÁSIK TÜKRÉBEN

A nacionalizmus jelensége láthatóan nyugtalanítja a világ számos társadalmi-gazdasági tényezőjét. Így Francios Parigaut, a munkaadók szövetségének elnöke az alábbi lényegbevágó megállapítást tette az RFI egyik tavalyi adásában: a kis nemzetek közötti feszültségek csak addig tolerálhatóak, ameddig nem károsítják a nemzetközi kereskedelmet. Más szóval, szórakozhatnak kisded nemzeti játékaikkal, de ez semmilyen fontos összefüggésben nem zavarhatja a lényegét, az üzletet. Felvethető, hogy e nyilatkozat nem szól demokráciáról vagy civil társadalomról, csak az üzletről. Úgy vélem, hogy Francois Parigaut úr kevéssé nyájas módon ugyan, mégis kimondta a jelenlegi világ igazságát. Valóban, manapság a nyugati országok, amelyek a világot az egységes piac fogalmaiban gondolják el, a nemzeti vitákat egy másik kor tartozékának tekintik. Erről van szó abban is, amit a közelmúltban Kolozsvárott a két transznacionális médium-birodalom elnökei javasoltak: David Webster (Transatlantic Dialogue on European Broadcasting, Washington Dc) és Robert Mulligan (Chairman of Eurochannel) nyilatkozataikban a demokrácia és a szabadság egyetlen garanciájaként mutatták be a „multimédia-highway”-t. Eközben javaslataik nem szolgáltak mást, mint a kereskedelmi jog behatolását a kábel-tévék programjába, s a műholdas televíziós csatornák szerzői jogainak kisajátítását Kelet-Európában!

Alapjában véve azt sugallták, hogy a haladás kerékkötője mindenki, aki holmi „nemzeti” kérdésekben hadakozik. Miért van az, hogy a nyugati népek jelentős része, kormányzataikkal együtt, a nacionalizmust napjainkban egy másik, egy idegen kor eszméi, tartalmi hordozójának tekinti? „Egy másik kor” – e kifejezés nem feltétlenül meghaladott kort jelent – meghaladott, de ki vagy mi haladta meg? Erre a kérdésre kell válaszolnunk.

Úgy vélem, e meghaladás, a nacionalizmus kritikája értelmében arra az elmúlt 30 évben Nyugaton lezajlott forradalomra vonatkozik, amely nem vagy csak alig érezhető mértékben jutott el Keletre. Ez a forradalom egyszerre tudományos és technikai, pénzügyi és kulturális, nyomában egy igazi politikai mutációval, amely a nemzetállamból egy olyan konzervatív politikai, adminisztratív vagy éppen kulturális egységet teremtett, amely többé nem újít – ennek az entitásnak a határai jelölik ki az említett forradalom hatósugarát. A

nemzetállam és szuverenitása inog, vámhatárai, pénz, oktatási rendszere, féltékenyen őrzött diplomái, az adminisztratív szabályozás egész apparátusa stb., úgy jelenik meg, mint megannyi béklyó a kapitalista expanzió és egy transznacionális kultúra számára, amelynek határai egybeesnek a Földet és az egész univerzumot uraló emberével.

Az emberiség, történelmében első alkalommal, lassan ugyan, de halad az egységesülés felé. A hívő ember számára ez úgy jelenik meg, mint a Bábel utáni elkülönülés vége, az agnosztikus szemében – Lévi-Strauss szép metaforájával élve – ez maga az ember többgyökerű eredete „a kultúrák szivárványában”. A nemzetállamok számának az archaikus európai és ottomán birodalmak összeomlását követő, ugrásszerű növekedése óta, ma úgy tűnik, hogy a volt kommunista birodalom romjain kisarjadó nemzetállamok kevésbé felelnek meg a nyugati ízlésnek, mivel megkérdőjelezzik a törékeny geopolitikai stabilitást. És valóban, minek is annyi állam, ha a tőke, a kereskedelem és a kultúra igénye a lehető legszabadabb cirkuláció? Úgy fest, ezt sokan nem értették meg Keleten, s egy szűk szubjektivitásra korlátozott vízió épülő világkép rögzült bennük, miközben a kommunista rendszer összeomlása rányitotta a világpiacot a Földnek erre a régiójára.

Egy román paraszt a maga paradicsomi egyszerűségében így értelmezte ezt: „Igazából a kereskedelem ölte meg a kommunizmust”. Ez persze másképpen is megfogalmazható: a kereskedelem immanenciája ítélte halálra a politika transzcendens teológiájának egyik utolsó és triviális változatát. Ezt az elmúlást már régen beharangozták – amióta a bolsevikok a világ radikális átalakítására vettek irányt, azóta állandóan a kapitalizmus után kapaszkodva, maguk alatt fűrészelik a fát. Soha utol nem érve a kapitalistákat, versenyfutásuk egyre inkább egy olyan bújócskává alakult át, amelynek főszereplője menetközben megváltoztatta a szabályokat. A kommunisták úgy maradtak ki a játékból, hogy észre sem vették.

Am ha valóban a kereskedelem (avagy az immanencia) ölte meg a kommunizmust, miért nem értette meg egy füst alatt a világnak ezt az immanens igazságát a felszabadított individuumokkal? Miért nem hívta fel őket a politikai teológia másik formájának, a nacionalizmusnak a felszámolására is? Miért kellett megtapasztalnunk a nacionalista szellem oly energikus újjászületését, az idegengyűlölet leghitványabb érveit kovácsoló skizofrén szélsőségeivel?

E kérdés egy másikat is inspirál a kommunista totalitarizmus természetéről, amely nem igazán érte el meghirdetett célját, pl. „a múltat végképp eltörölni”. Igen, éppen a nacionalizmus reneszánsza jelzi, hogy a múlt nincs elföldelve, ellenkezőleg, újra időszerű napjainkban. Kétségtelenül avittasnak tűnhet, pedig ugyanez a diskurzus úgy hatvan évvel ezelőtt kivívta a nyugati demokráciák politikai és kulturális elitjének tapsait.

A válasz egy része talán a mi, inkább nyugati, mint kontinentális klímánkban rejlik. Ehhez elegendő közelebbről szemügyre venni a cselekvési és diskurzusrendet. Először a politika mezőjében, majd egy régóta tartó metafizikai szituációban, amely hosszú ideig tartó bizonytalanság után napjainkban jelent meg a maga kiteljesedésében.

A politika nézőpontjából emlékeztetni kell arra, hogy korábban egy egész antikommunista propaganda folyamodott a nacionalista referenciák együtteséhez, lásd pl. a gyakori idegengyűlölő érveket. E propaganda azt állította,

hogy a kommunisták elpusztították a nemzeti sajátosságokat. Hogyan is csodálkozhatnánk hát azon, hogy a kommunizmus leveretvén, a nemzeti sajátosság ma úgy jelenik meg, mint az elfojtottnak a visszatérése. Más szóval, az ideológiai harc a kommunista rezsimek ellen túlságosan is a nemzeti talajra helyezkedett, hogy megakadályozza a rendszer visszafordíthatatlan ideológiai kártevését. Román, magyar vagy lengyel ellenzékiek például azzal vádolták a kommunista hatalmat, hogy eltörölte a nemzet paraszti vonásait (ezt akkoriban a nyugati sajtó nagyon felkapta). Pedig valójában a modernitás feltartóztathatatlan előrenyomulása hívta életre az emberi történelemben előzmények nélküli, egyedülálló jelenségét: ti. a parasztság eltűnését a legfejlettebb világban. Ebben a vonatkozásban a kommunisták sem akartak mást, mint modernnek lenni.

Némely archívumok megnyílásával a politikatörténészek néhány új elemet illeszthetnek az intuíciók közegeit korábban uraló formulákhoz. Valójában úgy tűnik, hogy a kommunista rezsimek Kelet-Európában nemcsak azzal tudtak meghonosodni, amit osztályharcnak neveznek (jelentsen e kifejezés bármit – ha egyáltalán jelent valamit), de azzal is, hogy ez a küzdelem kiiktatta a két világháború közötti időszakból örökölt etnikai összeütközéseket. Ebben az előadásban éppen csak érinteni tudjuk az 1956 utáni időszak nemzeti kommunizmusainak tipológiáját, s ezek szerepét, amit egyfajta revansnak foghatunk fel az internacionalizmusért, illetve azért, amit az első évek internacionalizmus leplezett. Ebben a maszkban szemlélve, a nemzeti kommunizmus két transzcendencia utolsó egyesítési kísérletének tekinthető. Célja létrehozni egy szinkretikus telos-t két, a leninista elmélet szerint egyébként összeegyeztethetetlen pólus, ti. a hazátlan proletárok és a nemzet legeltökéltebb védelmezői, a burzsoák között. E terminusokban gondolkodva egyébként az ember képtelen megérteni, vajon a munkások (és a parasztok) miért áldoztak oly sokat a hazájukért, legyen az burzsoá vagy proletár. Amit a vulgáris neomarxizmus burzsoának nevezett, az többnyire nem volt más, mint az őket tápláló, felnevelő hazához oly erősen kötődő középosztály.

A reálisnak létező kommunizmus, amely oly elsőprő erővel konfortált a hatalommal, a kormányzattal, mindenütt, ahol csak berendezkedett, a hazának ebbe a fogalmába ütközött a különböző országok társadalmi és politikai történetének megfelelő, eltérő maszkok mögött. Történt ez kivált a második világháborúban lepusztult társadalmakban, ahol (erőszakkal vagy anélkül) kommunista hatalom jött létre, s egy földi paradicsom megteremtését kínálta, egyfelől a többség folyamatos áldozatára, másfelől a modern kor piramisai építetőinek akaratára alapozva (precízebb ezen építmények metafizikus jelölése, mint funkcionális oldalról való megközelítésük). Ugyanakkor az egyenlősítő társadalmi program (a proletár diskurzus ellenére) a középosztályok haladásának lázában égett azokban a társadalmakban, amelyek a két világháború között nem ismertek többet a modern nemzetállamból, mint némi, az állandó nemzeti feszültség közegébe ágyazott autonómiát. A kommunisták felismerték hát a nemzeti identitás – vagy éppen a nacionalizmus – egyetlen transzcendenciába olvasztott erényét, egyszerre változtatva a „daloló holnapok sugárzó jövőjévé” és egy elvarázsolt történelmi múlttá, egy olyan örökkévalósággá, amelynek néhány év alatt nem érhetek a végére. Más szóval, a kommunisták, csak még jobban alámerültek a transzcendenciában, miközben a Nyugat, egy

kizárólag a profitra és a technikai fejlődés racionalizálására alapozott világ megteremtésével foglalatostkodva, éppen kikecmergett belőle. A gazdasági csódtól sarokba szorított kommunisták, egy szusszanásnyi legitimitás reményében, megmenthetni vélték/hitték magukat a nemzeti etnosz önmagába forduló alanyának kisajátításával.

Ehelyütt időszerű leszögezünk, hogy a nyugati kapitalizmus mennyire hű folytatója is a Tókének. Milyen mértékben volt képes kiterjeszteni és kiteljesíteni a piacfetisizmust mint természetet (physis), és elhárítani a profitráta csökkenésének tendenciáját a technikai innovációk megsokszorozásával s a piaci forgalom kibővítése révén. A Nyugat tehát képes volt rá, vagy megtehetette, hogy alávesse magát a tőke és az áru forgalmának, azaz a csereérték immanciájának. Eközben profitált a Felvilágosodás keze nyomát viselő állami bürokrácia vívmányaiból is, amely bürokrácia többé-kevésbé pragmatikus módon viszonyult a társadalmi és politikai szférához. Ez bizonyos, de nem kevésbé igaz az is, hogy fél évszázada enged egy autonómmá vált piac nyomásának, s nem viseli el többé az állam gyámkodását kiteljesüléséhez. Nézzük meg Polányi Károly életművét (pl. „A nagy átalakulást”), és fedezzük fel benne a jelenlegi fejleményeket. Igaz, ez a végeredmény nem egy ellentmondásmentes, egyenes vonalú fejlődés eredménye – innen a különböző válságok, a múlt feltörése, ami olykor kísérti a szellemet és a cselekvést, utat nyitva olykor egy halálos akarathoz és erőszakhoz.

A kommunisták képtelenek voltak világosan megérteni magának a technikai fejlődésnek a logikáját, amit pedig éppen ők gyorsítottak fel szándékosan különböző történelmi (társadalmi, vallási) okokból többé-kevésbé elmaradott társadalmakban. Ennek a lényegi tétjét egy hétköznapi állításban foglalhatjuk össze: a kommunisták az esetek többségében beleütköztek valamibe, ami visszautalt a hagyományra, és amit nem voltak képesek totálisan legyőzni. Amit a Nyugat szinte teljesen meghaladott eredeti szuverenitása terében.

Aki a hagyomány szavaival szól, az az Időről beszél. Ezzel az Idő fogalmáról való filozofálás területére érkezünk, ami túl messzire vinne bennünket, ezért csak jelezzük, hogy a természet – vagy ha valaki ezt részesíti előnyben, az Idő – fogalmának lényegében épül fel, ölt testet a metafizika történetének alapja, azaz a tudományról és a politikáról való gondolkodás alapjai.

Ha mégis a társadalmi-politikai csmék történetének síkján maradunk, az általunk artikulált jelenségek és tevékenységek szintjén, az ember első megközelítésben megkísérelheti a posztkommunista nacionalizmust az elfojtott visszatéréseként interpretálni. Ennek értelmében a kommunizmus összeomlását nem egy új civil társadalom születésének kell tekintenünk, inkább konfúzióknak egy, a demokráciáról és az emberi jogokról folytatott morális diskurzus és egy remélt új gyakorlat-valóság, ti. a javak bősége között. Minthogy a civil társadalom alig jelenik meg a hétköznapi tapasztalatban, és a bőséget is csak sajátos kontraszthatásként a polgárok többségének elszegényedése látatja, nos, a politikai demokrácia és egy civil társadalom felépítése hasonlóképpen, immár úgy jelenik meg, mint ama bizonyos „daloló holnapok” legújabb változata. Mert, és ez kardinális fontosságú tény a Nyugat értelmisége számára, a civil társadalom ott hosszú időn keresztül, még a fogyasztói társadalom előtt épült ki. Gyakran tragikus harcok árán ugyan, de amelyek elültével kialakultak a nagy intézményi, politikai, jogi és adminisztratív rendszerek, amelyek töb-

bé-kevésbé hatékony módokon, de azonos mértékben garantálták és támogatták az egyén szabadságát, mind a polgárok, mind az állam jogait és kötelességeit.

A diskurzusok és a poszkommunista remények említett konfúziója az alábbi képletben jelenhet meg:

1) kommunizmus = hiány

2) demokrácia és civil társadalom = bőség

Ha a második egyenlegben a bőség kifejezést elhagyjuk, és a hiány a demokráciával válik azonossá, egyetlen helyettesítésre alkalmas jelölő marad a szimbolikában (vagy a képzeletben), hogy a politika diskurzusába transzformálódjon: ez pedig a nacionalizmus, nevezetesen „a rossz a Másik” változatában. A nacionalizmus, amellyel mind a kommunizmus, mind az antikommunizmus éveken keresztül kokettált.

Ez a nacionalizmus egy kulturális etnicizmus konstrukcióján nyugszik, kezdve a társadalomtudományoknak a XVIII. század vége óta kínált objektivizációival, a Herder és Fichte törte és különösen a XIX. században bejárt úton (folklor, etnográfia, nyelvészet, történelem, szociológia, pszichológia stb.). Ez a nacionalizmus reaktív-negatív módon formálódott, s Adorno után a Másik negatív dialektikájának nevezhetnénk. Létezik ilyen nacionalizmus, jelen van, és szüntelenül megmutatkozik a Másik képében, azért nem a meghódítandó Másik felfogásával azonosul – ahogy ezt argumentálta és tette a klasszikus imperializmus –, ennek konszubsztanciálisan van szüksége a Másikra ahhoz, hogy eljusson a jelenléthez. Más szóval, ez a nacionalizmus a Másikból táplálkozik, egyszerre tükörként és alanyként, ugyanúgy, ahogy a Királynő a tükrét kérdezi a *Hófehérkében*:

– Tükröm, tükröm, mondd meg nékem, ki a legszebb a világon? – kérdezi a Királynő.

– Szép vagy szép vagy, Királynő, de Hófehérke még nálad is szebb – feleli a tükör.

A tükör-stádium jól ismert a pszichoanalízisben, ő az a kisfiú, aki nem képes szabad alanyként autonómmá válni, kezdve attól, hogy édesanyját elutasítja olyannak látni, amilyen, tudniillik pénisz nélkülinek, azaz különbözőnek. Paradox módon a negatív Másik játssza ezt a szerepet, és fenntartása – lásd invencióját – látszik az egyetlen erőnek, amelyben s amely által a negatív nacionalizmus létezőként (Seiende) lép fel. Saját létét (Etre) kutatva, e nacionalizmus csak a Másikban gondolhatja el magát Itt-lét-ként (Dasein). A Másik mint tükör, a negatív alany e nélkülözhetetlen voltára kitűnő példa a zsidók nélküli antiszemitizmus.

Végül, még mindig a reprezentáció területén maradva, a tükör-stádiumot toposzként kell megértenünk (mint tér-időt), egy önmagát autonóm módon elérni nem tudó alany toposzát, mely tehát képtelen vállalni fogyatékoságait szocietális és nem morális meghatározottságaiban (azaz szembesülni a hétköznapok banális és erőszakos realitásaival), s aki ugyanahhoz nyúl, hogy abból egy másikat csináljon. Ám a tükörben a Másik végső soron nem más, mint egy másik Én-magam, és minél inkább Én vagyok Ó, annál inkább radikalizálódik a negativitás. Íme a bizonyíték, ha egyáltalán szükség van rá, hogy a nacionalizmus nagyon is a modern gondolat terméke, a radikális szubjektivitásé, amelyben az „egész” mércéje az alany bizonyossága: itt, a Másik „tudományos” tárgyában, az azonosságot rekonstruálják az alany bizonyosságában. Ennek

már nincs semmiféle kapcsolata a másság felfogásával a primitív társadalmakban, vagy a görögségben, amely a nyelvre alapozva úgy tekintett a barbárokra, mint akik nem képesek dialógusra az istenekkel. A modern etnikai nacionalizmus szociológiai értelmezése kiterjeszhető tehát a hiánytól való félelem triviális (de nem populista) verziójára, filozófiailag pedig a bőség radikális szujektívációjának tekinthető. Ehhez az analitikus mozzanathoz érkezvén, nem tehetem meg, hogy ne emlékeztessenek arra (amint Meleg Attila magyar szociológus is tette kiváló cikkében – *The Western Model*, románul a *Cotidianul* irodalmi mellékletében), hogy a tükör-stádium más regiszteren is kiválóan működik: ilyen például a Nyugat iránti vonzódás jelensége, amely abszolút pozitív tükörré válva, megtilt minden mást. Így az alany – saját történetének kontextusában tekintett – autonómmá válását azért, hogy vállaljon egy bizonytalan, tehát veszélyes, kelepccével teli, enigmatikus jövőt.

Remélem, mindenki jól értette, szó sincs arról, hogy bármiféle erkölcsi leckét kívánnék adni önöknek, legfeljebb néhány észrevételt tettem abban a témában, amit a szabadság visszahódításának tartok egy fájdalmas harcban, amit önökkel együtt, valamennyien vívunk.

Fordította: *JOBBÁGY József*